

Лук'яненко Олександр Вікторович,
доктор історичних наук, доцент кафедри культурології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
orcid.org/0000-0002-6228-6695
Lukyanenko.ov@gmail.com

КОДИ «СВЯЩЕННОЇ ВІЙНИ» ТА «ІСТИННОЇ ВІРИ» У КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МІРА»

Стаття покликана проілюструвати формування концепції «русского міра» у вимірі православного світовідчуття. Автор аналізує проповіді московського патріарха, виголошені упродовж 2022-2023 року на наявність ідеологічних штампів та кліше, виявляє механізми фальшування історичних фактів, наголошує на нехтуванні науковими підходами та виявляє невідповідності пропагандистських постулатів чинній історії церкви, прийнятій в РПЦ. Дослідження акцентує увагу на використанні образів святих Середньовіччя, формування концепції непереможності на переказах про історичні та напів легендарні події літописного минулого. Розглядається ідея Куликівської битви та концепція благословенної війни як паралелі для виправдання неприхованої російської збройної агресії проти України у 2022 році. Стаття пропонує наукову критику використання сакральної ідеї «Сергієвого благословення» війська князя Дмитрія Донського для впливу на патріотичні почуття усередненого прихожанина церкви московського патріархату для формування лояльного ставлення до путінського режиму та воєнної кампанії в Україні. Осібне місце присвячене аналізу сентенцій патріарха Кирила про сакральну єдність «русского міра» та пропагованої ним концепції «історичної Русі» як форпосту християнської цивілізації. Автор наводить аргументи проти істинності пропагандистських проповідей патріарха про неподільність православного світу під омофором московського патріарха, базуючись на використанні патріархом Кирилом уявлення про зв'язок митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна з благословенням Дмитрія Донського на битву з татарами у 1380 р. У науковій публікації характеризується спроба патріарха Кирила обґрунтувати провідну світоглядну роль російської православної церкви не лише у добу удільних князівств часів Середньовіччя, але і в новітній війні росії з Україною.

Ключові слова: російсько-українська війна, ідеологія, культурні коди, православ'я, патріарх Кирило, Сергій Радонезький, Русь, російський мір.

Lukyanenko Oleksandr,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
of the Cultural Studies Department,
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-6228-6695
Lukyanenko.ov@gmail.com

CODES OF “HOLY WAR” AND “TRUE FAITH” IN THE CONCEPT OF “RUSSIAN WORLD”

The article is designed to illustrate the formation of the concept of the “Russian world” in terms of the Orthodox worldview. The author analyzes the sermons of the Moscow patriarch, delivered during 2022-2023, for the presence of ideological clichés, reveals the mechanisms of falsification of historical facts, emphasizes the neglect of scientific approaches, and reveals the inconsistencies of propagandistic postulates with the current history of the church accepted by the Russian Orthodox Church. The study focuses on the use of images of saints of the Middle Ages, the formation of the concept of invincibility on the basis of stories about historical and semi-legendary events of the annals of the past. The idea of the Battle of Kulikovo and the concept of a blessed war are considered as parallels for the justification of undisguised Russian armed aggression against Ukraine in 2022. The article offers a scientific critique of the use of the sacred idea of the “Blessing of Sergius” of Prince Dimitry Donskoy’s army to influence the patriotic feelings of the average churchgoer of the Moscow Patriarchate in order to form a loyal attitude towards the Putin regime and the military campaign in Ukraine. A special place is devoted to the analysis

of the maxims of Patriarch Kirill about the sacred unity of the “Russian world” and the concept of “historical Rus” promoted by him as an outpost of Christian civilization. The author presents arguments against the truth of the patriarch's propagandistic sermons about the indivisibility of the Orthodox world under the omophorion of the Moscow patriarch, based on the use by Patriarch Kirill of the idea of the connection of Metropolitan Cyprian of Kyiv and All Rus with the blessing of Dimitry Donskoy for the battle with the Tatars in 1380. The scientific publication characterizes the attempt of Patriarch Kirill to justify the leading worldview role of the Russian Orthodox Church not only in the period of separate principalities of the Middle Ages, but also in the latest Russia-Ukrainian war.

Key words: Russian-Ukrainian war, cultural codes, ideology, Orthodoxy, Patriarch Kirill, Sergius of Radonezh, Rus, Russian world.

Постановка проблеми. Ідея «русского міра», що лягла в основу ідеологічного обґрунтування путінського вторгнення в Україну у 2014 році з окупацією Криму та частини сходу країни, а згодом і початку широкомасштабного наступу 24 лютого 2022 року, для виправдання геополітичних ігор користується фіктивною історичною пам'яттю народу. Провідниками цієї концепції стали релігійні діячі усієї вертикалі, починаючи з патріарха московського Кирила (Гундяєва). Особливо патріархом Кирилом акцентується увага на святості та військовій могутності цього уявно монолітного соціокультурного простору у добу пізнього середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. У ході воєнно-православної пропаганди патріархом Кирилом періодично експлуатується військова минушина русі періоду феодальної роздробленості (XI–XIV століття). Подібними зверненнями духовний наставник росіян намагається довести, що без присутності православної церкви на полі бою росія не виграє жодної війни. Одним із таких ідеологічних прийомів є міф про благословення святим Сергієм Радонезьким князя Дмитрія Донського на битву проти татар на Куликовому полі у 1380 р. У своєму слові у свято Різдва Пресвятої Богородиці після Літургії у Зачатівському ставропігійному монастирі Москви 2022 р. Кирило намагається зробити цю сентенцію визначальною для з'ясування провідної світоглядної ролі російської православної церкви і в новітній війні росії. Він зауважує: «Сьогоднішній день пов'язаний із спогадом великої перемоги нашого народу, його духовного подвигу, зі спогадом того, як духовний авторитет впливав на формування мужності та героїзму. Я маю на увазі, насамперед, благословення преподобного Сергія Радонезького, дане Дмитрію Донському. Як усе це формувало справжню

духовну силу нашого воїнства, яке здобуло перемогу в історичній битві. Це екскурс в історію з нашого, церковного погляду. Ця точка зору не присутня у світській історичній науці, а марно, бо саме цей підхід до історії висвічує найголовніше – духовний вимір у житті людей і держави, без якої перемоги, в умовах згасання віри та духу, стають неможливими» (Слово Святейшого Патріарха Кирилла, 2022).

Сама ідея Куликовської битви як першої битви слов'ян проти Золотої Орди була сформульована імперським істориком М. Карамзіним XIX століття у його дванадцяти томній «Історії держави російської» і з того часу використовувалася як цеглинка у побудові ідеологічного підмурку престольного граду під статусом москви. Патріарх насправді транслює імперський штамп про єдність церкви та державної влади. У ньому вирішальну роль відіграє уведення у розряд історичного канону благословення одного з найшанованіших святих середньовічної Русі правителя москви на бій з татарами. Аби зрозуміти всю глибину сакральності цієї події для російської псевдоісторичної свідомості, наведемо цитату Карамзіна, звертаючи увагу читача на усі мовленнєві засоби, якими підкреслюється містичність зустрічі князя й старця: «Димитрій, влаштувавши полки до виступу, бажав ... прийняти благословення Сергія, Ігумена усамітненої Троїцької Обителі, вже знаменитої чеснотами свого засновника. Цей святий старець, відкинувши світ, ще любив Росію, її славу і благоденство: літописці кажуть, що він пророкував Дмитрію кровопролиття жахливе, але перемогу-смерть багатьох Героїв православних, але порятунок Великого Князя; упросив його обідати в монастирі, окропив святою водою всіх Воєначальників, що були з ним, і дав йому двох ченців у сподвижники, іменем Олександра Пересвіта та Осяблю, з яких перший був колись Боярином Брянським і витязем

мужнім. Сергій вручив їм знак хреста на схимі й сказав: «Ось зброя нетлінна! Нехай служить воно вам замість шоломів!» Димитрій виїхав із обителі з новою та ще сильнішою надією на допомогу Небесну» (Карамзин, 1993, с. 95).

Така паралель сув'язі «Димитрій Донський-Сергій Радонезький» потрібна патріарху Кирилу, аби довести власне правонаступництво у передачі Божої благодаті для «ратних подвигів» очільнику російської держави, без якої перемога над жодним новим ворогом неможлива. Це подвійна гра. З одного боку, патріарх продовжує роздувати ідею Святої Русі, яку, начебто, й збирає в. путін своїми загарбницькими війнами XXI століття. З іншого боку, Кирило убезпечує себе у безжальній внутрішньополітичній грі, у якій патріарх через необережне слово, невчасне мовчання чи несміливу дію може легко перестати бути однією з ключових фігур на внутрішньо- та геополітичній шахівниці. Нагадування про симбіоз влади й церкви крізь історичні міфи дозволяє російській патріархії бути на плаву у мінливому морі московської автократії.

Проте, сама ідея «Сергієвого благословення», певне, використовується лише для усередненого прихожанина. Певне, вся пострадянська інтелектуальна еліта у тій чи іншій мірі зустрічалася з розвінчуванням численних міфів про Куликовську битву, широко представлених в історіографії. Тут же зауважимо, що патріарх Кирило не звертає увагу навіть на джерела церковного походження чи хроніки, авторами яких були чернці. Так, запис 1380 р. «Про війну та побоїще велике на Вожі» (Полное собрание, 2000, с.139) та запис 1380 р. Симеонівського літопису під час опису підготовки до походу Димитрія Донського і характеристика самої битви взагалі не згадують ім'я ігумена Сергія, а тим паче не говорять про якесь благословення великого князя на війну. Є лише цілком зрозумілий для релігійного світогляду запис: «І допоміг Бог князю великому Димитрію Івановичу...» (Полное собрание, 2007, с. 17–18). У розділі «Про велике побоїще іже на Дону» Троїцького літопису і в розділ «Про велике побоїще на Дону» Симеонівського літопису не міститься жодної згадки про участь святого у тому чи іншому форматі у битві – чи як того, хто благословляв та надихав, чи того, хто споглядав та фіксував,

чи навіть того, хто просто молився за перемогу у віддаленому монастирі (Троїцькая летопись, 1950, С. 419). У «Троїцькому літописі» Сергій Радонезький згаданий 14 разів у тому числі у ситуаціях діалогів чи спільних дій з Димитрієм Донським, але жодного разу не був тим, хто благословляє на битву чи надсилає «святих воїнів» на поле бою.

Тут нашаровується уявлення про зв'язок митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна з благословенням Димитрія Донського на битву з татарами. Згідно зі «Сказанням про Мамаєве побоїще», князь московський отримав благословення митрополита одразу після візиту до Сергія: «А князь великий звеселився серцем, але нікому не розповів, що сказав йому преподобний Сергій. І пішов він до славного свого міста Москви, радіючи благословенню святого старця, яким скарб непокрадений отримав. І, повернувшись до Москви, пішов із братом своїм, із князем Володимиром Андрійовичем, до преосвященного митрополита Кипріяна, і повідав йому таємно все, що сказав лише йому старець святий Сергій, і яке благословення дав йому та всьому його православному війську. Архієпископ наказав ці слова зберегти в таємниці, не говорити нікому» (Сказание). Історична невідповідність, яка уже зазначалася коментаторами до «Сказання про Мамаєве побоїще», але стала забутою під віхами історії та ідеології, полягала у тому, що Митрополит Київський, Руський і Литовський Кипріан, висвячений у високий сан патріархом Константинопольським Філофеем, не був визнаний Димитрієм Донським. Московський князь хотів бачити першоієрархом всієї Русі свого кишенькового архімандрита Спаського монастиря Михаїла Митяя.

Пропагандистський міф патріарха Кирила про єдність «руського міра» та пропагованої ним «історичної Русі» як форпосту християнської цивілізації руйнується об свідчення руських літописів. Митяй хотів стати першоієрархом супроти волі Константинополя, навіть будиши готовим стати самостійно висвяченим митрополитом. У «Рогозькому літописі» є свідчення про його самовільне наречення себе очільником церкви супроти волі і без прижиттєвого благословення свого попередника, але через забаганки князя Димитрія: «Після представлення митрополита Олексія зійшов на його

місце якийсь архімандрит, на ім'я Михайло, званий Митяй, і зробив страшне і незвичайне, вдягнувшись у митрополичий сан і поклав на себе митрополичий клобук, і омофор митрополичий, і поклавши на себе митрополичою печатку та палицю, і просто вирішивши себе в сан митрополичий поставити» (Полное собрание, 2000, с. 122). Для цього навіть скликався малий собор єпископів. У «Троїцькому літописі» читаємо: «Оце ж йому замисливши, однині розмовляє Митяя до князя великого, говорячи: «Почитав книги, що називаються Номоканон, що суть правила апостольські й отечеські, і набули ми мудрість цю, що достойних єпископів п'ять чи шість зійдуться і поставлять єпископа; і нині нехай накаже твоя держава швидко, які є у всій Русі єпархії, хай прийдуть єпископи, щоб мене поставити за єпископа». За наказом же княжим зібралися єпископи; ні єдиний від них не дерзнув сказати проти Митяя, але тільки Діонісії, єпископ Суздальський стримано князю великому сказав: «Не личить тому таке бути» (Троицкая летопись, 1950, с. 410).

На поставлення до Константинополя фаворит Дмитрія Донського архімандрит Митяй вирушив через монгольські землі, де заручився підтримкою ординського хана. За свідченням Никонівського літопису, «зупинений він був Татарами, приведений до Мамає в Орду, відпущений потім Мамаєм з миром і милістю» (Григорьев, 1842, с. 83). Архімандрит Митяй навіть отримав ярлик, що підтверджував привілеї Російської Церкви: «Також і Атюляк-цар Михайлу митрополиту дав ярлик» (Новые материалы...). Під цим правителем слід розуміти Тулун-Бекяхану, якого усі ярлики іменують племінником темника Мамає (Григорьев, 1842, с. 65).

У цьому конфлікті митрополит Кипріан зазнав глузу від московського князя влітку 1378 року, коли направлявся з Києва до Москви. Сам митрополит написав листа ігумену Сергію, у якому детально описав усі поневіряння від князя, якого, за версією «Сказання...» нібито мав благословити і він, і святий старець на битву. Звернемо увагу на протиставлення милості митрополита і ворожості князя; зауважимо злісну винахідливість правителя Москви в організації знущань на святителем, аби вкотре довести уявність тверджень патріарха кірілла гундяєва про монолітність московської влади

й православної церкви у часи Середньовіччя: «А він послів ваших розіслав, щоб мене не пропустити, і ще звів застави, загони зібравши і воєвод перед ними поставивши; і яке зло мені зробити, а понад те й смерть зрадити нас без милості, тих навчив і наказав. Я ж, про його безчестя і душу більше турбуючись, іншим шляхом пройшов, на свою щиросердість сподіваючись і на свою любов, яку живив до великого князя, і до його княгині, і до його дітей. Він же приставив до мене мучителя, проклятого Никифора. І чи залишилося таке зло, якого той не завдав мені! Хули та наруги, глузування, грабіж, голод! Мене вночі ув'язнив голого і голодного. І після тієї ночі холодної й нині страждаю. Слуг моїх, над багатьма були злі у тому, що їм завдали, відпускаючи їх на клячах розбитих без сідел, в одязі з лику, – з міста вивели пограбованих і до сорочки, і до штанів, і до онуч; і чобіт, і шапок не залишили на них!» (Грамота митрополита Кипріана, 1378).

Після ганебної висилки князем Дмитрієм митрополита назад до Києва, церковний діяч у червні 1378 року піддав анафемі московського володаря та прокляв його й усіх, хто має відношення до ув'язнення митрополита: «А потім таке безчестя покладали на мене і на моє святительство: від благодаті, даної мені від Пресвятої та Живоначальної Трійці, за правилами святих Отців і божественних Апостолів, якщо причетні суть моему захопленню і замиканню, і безчестю і хулі, якщо на тому пораду говорили, нехай будуть відлучені і неблагословенні від мене Кипріана, митрополита всієї Русі, і прокляті за правилами святих Отців, і хто спокуситься цю грамоту спалити, або приховати, і той такий» (Грамота митрополита Кипріана, 1378).

Тому говорити про церковне благословення у 1380 році і не варто було. Прикметно, що Кипріана тісно підтримував ігумен Троїцького монастиря Сергій Радонезький, з яким першоєрарх і вів листування. Саме через них він намагався попередити такий негостинний прийом московського князя, надсилаючи їм листа 12 лютого 1378 року: «Я їду до Москви до свого сина, великого князя; я їду з миром та благословенням, як колись Йосип їхав до своїх братів від свого батька. Хоч би що говорили про мене деякі люди, я не воїн, а єпископ. Я несу благословення, за словами Господа,

який сказав, посилаючи своїх учнів на проповідь: «Той, хто приймає вас, приймає Мене» (Матвія 10, 40; Івана 13: 20). Отже, де ви бачите благо, там готуйтеся бачити мене. Я прагну вперед, щоб бачити вас і отримати від вас духовну втіху» (Мейендорф І., 2000). Стосунки правителя москви та митрополита Київського дещо покращилися після Куликовської битви, але не надовго.

Образ «благословенного воїнства» у боротьбі з іноплеменником та невірними – ідеологічний міф, на який патріарх намагається спиратися попри історичну невідповідність. Тим слабкішим видається така апеляція з огляду на те, що війна сучасної росії ведеться з православною Україною, а не іновірцями. Хіба тільки якщо не мати на увазі періодичні пропагандистські заклики воювати проти «колективного Заходу», який «керує Україною». Фінальні слова патріарха у проповіді, що закликають до «примирення Русі», у світлі конфлікту Дмитрія Донського і митрополита Кипріяна виключають один одного. Кирило закликає: «Тому сьогодні ми ще й ще раз молимося Господу, щоб Він умирив Русь, зупинив міжусобні брані, щоб возз'єдналася Русь Свята – у тому сенсі, щоб ніякі розбрати та поділи не мучили спадкоємців тієї самої єдиної Святої Русі» (Слово Святейшого патріарха, 2022).

Натомість у часи Дмитрія Донського ідея єдиної Святої Русі, яку пропагує Кирило, так і не була втілена. До кінця життя московського правителя митрополит Кипріан так і не зміг отримати всеруський титул ієрарха – його тягали по церковних судах, де в один час навіть лишили урізаний титул митрополита Малої Русі й Литви (із вилученням Києва) (Шабульдо, 2007, с. 285), та й князь у 1382 році вигнав Кипріяна в Київ через підозри союзу з литовським князем Ольгердом Гедиміновичем.

Ідея священної єдності «русского міра» піднімається щоразу, коли патріарх Кирило торкається теми Куликовської битви чи постаті Сергія Радонезького. Так, під час свого виступ на пленарному засіданні XXX Міжнародних освітніх читань 23 травня 2022 року, очільник РПЦ виводить образ Сергія як «духовного стрижня русского міра», як осі, навколо якої він формує поняття «історичної Русі». Для цього використовуються високі узагальнюючі порівняння та епітети. Сергій називається «ігуменом землі

Руської», сама ж вона визначається як форпост християнської цивілізації. Причому християнською патріарх вважає лише росію у її уявних кордонах «русского міра». Натомість світ Західний для нього уже навіть не християни у схизмі, як можна було б подумати, знаючи ставлення до католицизму та протестантизму. Все те, що «не-росія», «не-московське-православ'я», – все те вороже, іновірне, чуже, руйнівне, конфліктне. На основі цих сентенцій кірілл гуляє формує заклики до духовної (а тут читай і політичної) єдності всіх, хто розділяє цінності московського християнства: «Сьогодні особливо важливе єднання історичної Русі. «Єднанням і любов'ю врятуємося» – це послання звертав до народу преподобний Сергій Радонезький, 600-річчя знаходження мощів якого ми також святкуємо цього року. Цей заклик Ігумена землі Руської звучить крізь століття і сьогодні, особливо у зв'язку зі спробами сил, які діють проти інтересів Російського світу, розірвати цей світ, зіткнуті частини цього світу, у тому числі у реальному фізичному конфлікті, у війні» (Виступлення Святейшого Патріарха, 2022).

Духовна єдність, яку намагається популяризувати патріарх кірілл, апелюючи до часів Куликовської битви, насправді була «роз'єднаністю». Уже згадувана нами історія протистояння князя Дмитрія Донського з митрополитом Кипріаном набуває нового значення, коли читаєш «Троїцький літопис». У ньому автор зафіксував цікаві настрої серед вірян та духовенства у зв'язку з тим, що князь та його наблизений архімандрит Митяй хотіли свою владу не лише світську, але й духовну. Коли Митяй після невдалих спроб провести власне висвячення у москві вирушив до Константинополя і помер, літописець під 1379 роком пише: «Усі ж єпископи і пресвітери та священники те прохали Бога і про те молили, щоб не попустив Митяю в митрополитах бути, що сталося, і почув Бог людей своїх, не дозволив йому бути пастирем і митрополитом на Русі» (Троицкая летопись, 1950, с. 417).

Тому єдність виразилися саме у протистоянні волі князя. Якби ця думка була озвучена сучасній російській пастві, якби так формувалася нинішня російська політична і духовна свідомість, то, певне, не було б сліпого рабського слідування слову й наказу і новоявленого фюрера путіна, і новоявленого верховного

ідеолога Кирила. Народоправство, яким мала б пишатися Русь, було в основі і світського, і духовного життя.

Висновки. Релігійно-політичний коктейль ідей, відомий як концепція «русского міра», крізь призму проповідей московського патріарха Кирила спирається на викривлений образ минулого. Він склався на основі російської імперської ідеї православ'я, народності та самодержавства і радянської доктрини протистояння із Заходом. Чільне місце у цій ідеологемі належить уявленню, що патріарх транслює елементи історичної пам'яті, котрі упорядковані у часі та просторі. Натомість уривчасте апелювання до подій та явищ, розділених століттями та соціокультурними епохами, без врахування геополітики різних

періодів призводить до навіювання пастви фрагментованого історичного міфу. Озвучений з церковного амвону він стає не сакральним. Особливо його належність до недоторканного світу «священних ідей» підкріплюється зверненням патріарха до житій святих Русі, які влітаються у канву військової історії росії. На такій основі патріарх намагається виправдати російське вторгнення в Україну. Така собі герменевтика минулого від патріарха, що демонструє безпосередній зв'язок минулого й теперішнього, формує у пересічного прихожанина російської православної церкви уявлення про «святість» розв'язаної пугіні війни і логічність усіх геополітичних подій з огляду на потребу встановлення «історичної справедливості».

Список використаних джерел:

1. Слово Святейшого Патріарха Кирилла в праздник Рождства Пресвятої Богородици после Литургии в Зачатьевском ставропигиальном монастыре г. Москвы (2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5961645.html>
2. Карамзин Н. (1993) История государства Российского в 12 томах. Т. 5. Москва: Наука. 561 с.
3. Полное собрание русских летописей. Т. 15: Рогожский летописец. Тверской сборник (2000). Москва: Языки русской культуры. 435 с.
4. Полное собрание русских летописей. Т. 18. Симеоновская летопись. (2007) Москва: Знак. 316 с.
5. Троицкая летопись: Реконструкция текста (1950). Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 514 с.
6. Сказание о Мамаевом побоище. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus8/Mamaj/text.phtml?id=895>
7. Григорьев В. В. (1842) О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству: Ист.-филол. исслед. Москва: Унив. тип., 132 с.
8. Новые материалы для истории законодательства в России с замечаниями Вукола Ундольского URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/svjashhennoj-pamjati-svjatejshego-patriarha-nikona/
9. Грамота митрополита Киприана к преподобному Сергию Радонежскому и Феодору, игумену Симоновскому, с жалобами на великого князя Дмитрия Ивановича и с обличением незаконных притязаний архимандрита Митя на Московскую митрополию (1378). URL: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/20
10. Мейендорф И. (2000). История церкви и восточно-христианская мистика. Москва: Институт ДИ-ДИК. 578 с.
11. Шабульдо Ф. М. (2007). Киприян. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком*. Київ: Наукова думка. С.285-288.
12. Выступление Святейшого Патріарха Кирилла на пленарном заседании XXX Международных образовательных чтений (2022). URL <http://www.patriarchia.ru/db/text/5928249.html>

References:

1. *Slovo Svyateyshego Patriarkha Kirilla v prazdnik Rozhdestva Presvyatoy Bogoroditsy posle Liturgii v Zachat'yevskom stavropigial'nom monastyre g. Moskvy* [The word of His Holiness Patriarch Kirill on the feast of the Nativity of the Most Holy Theotokos after the Liturgy at the Zachatievsky Stavropegial Monastery in Moscow] (2022). Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5961645.html> [in Russian]
2. Karamzin N. (1993) *Istoriya gosudarstva Rossiyskogo v 12 tomakh. Tom 5* [History of the Russian state in 12 volumes. Vol.5]. Moskva: Nauka. 561 s. [in Russian]
3. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey. T. 15: Rogozhskiy letopisets. Tverskoy sbornik* [Complete collection of Russian chronicles. Vol. 15: Rogozhsky chronicles. Tver collection] (2000). Moskva, Yazyki russkoy kultury. 435 s. [in Russian]

4. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey. T. 18. Simeonovskaya letopis.* [Complete collection of Russian chronicles. Vol. 18. Simeon Chronicle] (2007) Moskva: Znak. 316 s. [in Russian]
5. *Troitskaya letopis: Rekonstruktsiya teksta* [Trinity Chronicle: Reconstruction of the text] (1950). Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. 514 s. [in Russian]
6. *Skazaniye o Mamayevom poboishche* [The legend of the Mamaev battle]. Retrieved from: <https://www.vostlit.info/Texts/rus8/Mamaj/text.phtml?id=895> [in Russian]
7. Grigoryev V. V. (1842) *O dostovernosti yarlykov, dannyykh khanami Zolotoy Ordy russkomu dukhovenstvu: Ist.-filol. Issled* [On the reliability of the labels given by the khans of the Golden Horde to the Russian clergy: Historical and philological research]. Moskva: Univ. pub. 132 s. [in Russian]
8. *Novyye materialy dlya istorii zakonodatelstva v Rossii s zamechaniyami Vukola Undolskogo* [New materials for the history of legislation in Russia with remarks by Vukol Undolsky]. Retrieved from: https://azbyka.ru/otechnik/Nikon_Minin/svjashhennoj-pamjati-svjatejshego-patriarha-nikona/ [in Russian]
9. *Gramota mitropolita Kipriana k prepodobnomu Sergiyu radonezhskomu i Feodoru, igumenu simonovskomu, s zhalobami na velikogo knyazya Dmitriya Ivanovicha i s oblicheniyem nezakonnykh prityazaniy arkhimandrita Mityaya na moskovskuyu mitropoliyu* [Letter from Metropolitan Cyprian to St. Sergius of Radonezh and Theodore, hegumen of Simonov, with complaints against Grand Duke Dmitry Ivanovich and with denunciation of the illegal claims of Archimandrite Mityai to the Moscow metropolis] (1378). Retrieved from: https://azbyka.ru/otechnik/Aleksej_Pavlov/pamjatniki-drevne-russkogo-kanonicheskogo-prava/20 [in Russian].
10. Meyyendorf I. (2000). *Istoriya tserkvi i vostochno-khristianskaya mistika* [Church history and Eastern Christian mysticism]. Moskva: Institut DI-DIK. 578 s. [in Russian]
11. Shabuldo F. M. (2007). Kipriyan [Cyprian]. *Entsyklopeiya istoriyi Ukrayini. T. 4: Ka-Kom* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 4: Ka-Kom]. Kyiv: Naukova dumka. S.285-288. [in Ukrainian]
12. *Vystupleniye Svyateyshego Patriarkha Kirilla na plenarnom zasedanii XXX Mezhdunarodnykh obrazovatel'nykh chteniy* [Speech by His Holiness Patriarch Kirill at the plenary session of the XXX International Educational Readings] (2022). Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5928249.html> [in Russian]